

Tű és töviskorona

Tolnai Ottó *árvacsáthja* a kultusz jegyében

Tolnai Ottó 1992-ben megjelent *árvacsáth* című verseskötetében a századelő novellistája, „hármasművésze”, Csáth Géza, valamint unokatestvére, Kosztolányi Dezső is központi szereplő, a versszövegek megalkotásában ugyanakkor a Csáth- és Kosztolányi-szövegek motívumai is fontos szerepet játszanak. Tolnai nem csupán motivikus szinten merít a két íróelőd munkásságából: Csáth és Kosztolányi alakját ugyanis a versekben mint az irodalmi hagyomány szimbólumait konstruálja meg, olyan jelekként, melyek egyaránt utalhatnak a határon túliságra, a vajdasági magyar irodalomra, a modernsége, de szerepeltetésükkel alkalom adódik a költészet, a művészet mibenlétére, céljára és művelésének lehetőségességére való rákérdezés aktusának megvalósulására is. Mindezekben túl igen fontos Tolnai monográfusának, Thomka Beátának az a kilencvenes évek kontextusát figyelembe vevő észrevétele, mely szerint a kötet egésze ahhoz a tendenciához kapcsolható, melynek a marginalizálódás és vidékiesség elleni stratégia az alapvető ismérve. Ebben s a megmaradásban a nyelv szerepe, valamint az elődökhöz való visszatérés gesztusa kulcsfontosságú összetevő, így olvasható „Csáth Géza sorsának egyéni tragédiája akár egy közösség veszélyeztetettségének tragikus példázataként is” (THOMKA 1994; 137). De az *árvacsáth* a Tolnai-életműhöz szervesen kapcsolódva a semmitmondás, a keveset mondás és a hallgatás poétikai kifejezőmódjának szempontjából is jelentős teljesítmény, melyre Ladányi István hívja fel a figyelmet (LADÁNYI 2016). Jelen írás célja azonban az, hogy a kötet által megalkotott Csáth-kép vizsgálatán keresztül rámutasson, hogy az *árvacsáth*-verseket Csáth kultuszának szempontjából is figyelemre méltó szövegegyüttesként tarthatjuk számon.

Ha az irodalmi kultuszok felől közelítünk egy szöveghez, az egyik kulcsfontosságú mozzanatként kétségkívül a tiszteletadás gesztusát emelhetjük ki. Ahogyan azt Dávidházi Péter a kutatási irányzat alapszövegének számító írásában megfogalmazza, az irodalmi kultusz „a vallási élet istentiszteleti módozatainak leszármazottja” (DÁVIDHÁZI 1989; 28). Az irodalmi kultusz tehát feddhetetlennek mutatja fel tárgyát, s a kultusz kutatás értelmezői gyakorlata „nemcsak a szövegeket és olvasatukat tekinti az irodalom világához tartozónak, hanem a szerzői image-eket, tárgyakat, cselekvéssorokat s a kulturális fogyasztás számos más formáját is” (TAKÁTS 2003; 290). Takáts kultuszdefiníciója, mint látjuk, rámutat a szerző szerepének hangsúlyosságára, így az irodalmi tények és a szerzői élettények közötti feszültség vizsgálata lesz a kultusz kutatás egyik központi feladata. Több szerző kultuszánál is megfigyelhető, mennyire erőteljesen összefonódik a szerző élete és életműve, s ez hatványozottan igaz Csáthra, hiszen a legbensőbb élményeit és gondolatait papírra vető szerző szépírói munkáit is gyakran olvasták már össze referenciális szövegeivel. Persze az elmúlt évek során a kultusz jelenségét többféleképp közelítették meg értelmezői, azonban ha Csáth Géza kultuszáról kívánunk érvényes megállapításokat tenni, nyomban kétségeink támadhatnak afelől, hogy valójában lehetséges-e Csáth-kultuszról beszélni. A Csáth-kultusz természete ugyanis az irodalmi kultusz kutatás szempontjából azért tűnhet problematikusnak, mert e kultusz középpontjában alapvetően a szerző tragikus és botrányokkal teli, korántsem romlatlan élettörténete áll, fő dokumentuma pedig a kábító szer-függőségének állomásait megörökítő és a kicsapongó szexuális életéről számot adó 1912 és 1913 között keletkezett napló. A kultusz működésében természetesen a szépírói szövegtörzs is alapvető és kétségtelenül szükséges elem, azonban azt tapasztalhatjuk, hogy a Csáth-kultusz elsősorban mégis a szerzőre és a szerzői élettényeket bemutató szövegekre fókuszál. A Csáth-művek utóéletét és a Csáth iránti, az utóbbi évtizedekben megindult érdeklődést vizsgálva megfigyelhető, hogy több olyan alkotás is született, amelyek Csáth-műveket dolgoznak fel vagy Csáthot központi szereplőként mutatják be, a legtöbb ilyen mű ugyanakkor szintén a kultikussá vált naplószövegekhez, illetve magához a csáthi élettörténethez nyúl vissza. A kultusz középpontjában tehát leginkább a tragikus sors ténye és az ehhez szorosan kapcsolódó önreflexív textusok állnak, így elmondhatjuk, hogy a Csáth-kultusz működéséhez és működtetéséhez a műveket

feldolgozó, valamint a Csáth személyét fikcionalizáló alkotások jelentősen hozzájárulnak. A Csáth-recepció vakfoltokkal tarkított ívét¹ mintegy ellensúlyozzák ezek az alkotások.² Bár a különféle, az életrajzból ismert Csáthot központba állító művekben alig-alig van jelen a Tolnai kötetére jellemző, a későbbiekben bemutatott szakrális retorika, ezek az alkotások, ha önmagukban nem is foghatók fel kultuszteremtő aktusokként, de kétségtelenül megerősítik a kultuszt. Ehhez a tendenciához csatlakozik, sőt, e tendencia egyik korai reprezentánsa Tolnai *árvacsáth* című kötete is.³ A kötetben Csáth személyes sorstragédiája, „művészetének üstökösre emlékeztető rövid futama és rejtélyes világa” (THOMKA 1994; 128) kap hangsúlyt, így Csáthnak, tehát a szerző alakmásának a fikcióban való szerepeltetésének poétikai megoldása azt a felismerést implikálhatja, hogy az utókor számára Csáth (tragikus) élettörténete bizonyos értelemben vonzóbb, mint maguk a szépírói művek.

A Tolnai kötetének címét adó *árvacsáth* szóösszetétel első fele a magányra, az elhagyatottságra és a meg nem értettségre mutat rá, ezáltal is kijelölve a ciklus lírai hangnemét. Ugyanakkor, ha figyelembe vesszük, hogy a kötet számos helyen több, a csáthi élettörténetből ismert tényt épít be a versek szövegébe, az „árva” szó könnyen ráirányíthatja a figyelmet Csáth életének egyik legmeghatározóbb mozzanatára, anyjának korai halálára is. A ciklus darabjainak nincs a hagyományos értelemben vett címe, ugyanis minden vers az *árvacsáth* címet viseli, ez pedig megerősíti a kötetben végigvonuló elnyomottságérzés tematizálását és az ezt követő magány leírását,

¹ Csáth írói munkásságának megítélése a kritikai diskurzusban nem mutat egységes képet: az írói pálya értékelése az évek során hol felívelő, hol hanyatló tendenciát mutatott, Csáth életműve a kánon központjában és annak periferiáján is helyet foglalt már. Csáth életműve a kánonban a kezdetektől perempozíciót töltött be: kortársi recepciója igencsak szegényes, a későbbi évtizedekben az íráskor körüli csend elsősorban az életmű kiadatlanságának tudható be. A hatvanas években kezdődött meg szépírói, orvosi munkáinak és naplójának kiadása, ez pedig több szerző (pl. Németh László vagy Mészöly Miklós) reflexiójának megszületéséhez is nagyban hozzájárult.

² Ide sorolható például Esterházy Péter már említett *Függő* című kisregénye vagy a *Csáth Géza fantasztikus élete* című fiktív életrajza, illetve Németh Zoltán *Boldogságtelep, vetélőgépben: Csáth szeretője* című verseskötete, Lovas Ildikó *Spanyol menyasszony* című regénye, a filmművészet területéről pedig a Szász János rendezte *Ópium: Egy elmebeteg naplója* című munka.

³ Az első ilyen munka Esterházy Péter fentebb már említett 1981-es *Függő* című kisregénye.

mely egységessé szervezi a műveket. A kötetben kétfajta elbeszélés-mód érvényesül: az egyik egyes szám első személyű, amelyben a lírai szubjektum szinte azonosul a fiktív alakkal, a másik egyes szám harmadik személyű, amely beszéd módban a közlés mindvégig személyes marad. Az *árvacsáth* darabjait olvasva élénk tárul a századelő miliője: Csáth és Desiré, azaz Kosztolányi kamaszkorának sokszor idillikus pillanatai tűnnek fel, s ebbe a játékos, (még) felszabadult képbe illeszkedik a cinkos kikacsintás: „mondd désiré ki az a költő / aki megállás nélkül azt sugdossa nekem / aki egész opusát erre a refrénre építi hogy / árvacsáth” (TOLNAI 1992; 81). A versek jellemzően Csáth életének meghatározó tevékenységformái köré szerveződnek, így a gyermekkor emlékképei, de a zene és a képzőművészet is fontos szerephez jutnak, Tolnai kötetének másik forrását pedig a Csáth-szövegek adják, s „a versek úgy variálják e kölcsönzéseket, hogy az eredeti szöveghelyet is felidézik a tudatban, miközben az új jelentéseggyüttes elemévé teszik” (THOMKA 1994; 131).

A kötet verseinek idillikus atmoszféráját azonban fokozatosan kezdi megbontani valamiféle feszült, baljóslatú előérzet: Tolnai Csáth-verseit az elkerülhetetlen végzet kimondatlan sejtése lengi körbe. A versek egyes szám első személyű narrátora bár nem tudhatja, miképpen éri el a sorsa, mégis mintha nyugtalan látomásokként jelenne meg előtte a jövő: „pillanatok kérdése csupán hosszú tűjével / szegycsontom mikor szúrja át” (TOLNAI 1992; 102). A látomásos jelleget öltő sejtésekben egyértelművé válik, hogy Csáth élete kizárólag egyféléképp érhet véget, s ez a közelgő vég megmásíthatatlan számára: „az lett az életem / az a szűk cső / nem lehet visszafordulni / egy tűben nem lehet” (TOLNAI 1992; 103). A biztos tragédiát azonban nem csupán a narrátor kijelentései sejtetik. A versciklus motívumkészletének fontos eleme a Csáth-novellákból átemelt állatölés-, illetve állatkínzás-motívumok használata („mintha csak éreztem volna baj lesz / egy bagolypillét kínoztam [pörköltöm] egész nap” [TOLNAI 1992; 54]). Csáth novelláiban az állatok életének kioltása a legtöbb esetben az emberi halált előlegezi meg, mint például *A béka* című novellában, az *Anyagyilkosságban* (a bagoly kínzása), a *Fekete csöndben* (a fehér macska felgyújtása az ispán lányának halála előtt következik be) vagy *A kis Emmában* (a kutya felakasztását követően a címszereplő kislány életét oltják ki a novella gyerekszereplői). Tolnai verseiben ezek a novellákból ismert motívumok keverednek saját motívumkészletének elemeivel: „vagy saját nevelésű cápáid közé

merülhetsz / hogy széttrancsírozzanak árvacsáth / mint ahogyan te trancsíroztál szét / fehéregédkét s rút szőrös varangyot” (TOLNAI 1992; 37); „nyuszivéráztatta cipőben lépkedek / a szemekre hullott homokemberen / látom lágy dűnékben izzani a tó körül / dülő tühegyes tornyokat csöpögtetek” (TOLNAI 1992; 31).

Tolnai kötetében egy a Csáth és Krisztus életét és szenvedéstörténetét azonosító párhuzamot fedezhetünk fel: „császkálhatsz le-föl a víz színén / császkálhatsz árvacsáth mint krisztus” (TOLNAI 1992; 37). Már ebben a két verssorban is összpontosul Tolnai mitizációs eljárásának lényege: akképpen szakralizál, tehát úgy hozza összefüggésbe Csáth és Jézus alakját, hogy ehhez eltávolodik a szakralitástól, s azt más minőségű regiszterek (gyakran a szleng) szóképzési elemeinek használatával juttatja kifejezésre. E megközelítés rímelt a csáthi életút és vég tragédiáját megszövegező Kosztolányi híres Csáth-nekrológiájára, amelyben az író-unokatestvér úgy emlékezik meg Csáth-ról, kinek „[v]értanú-testén nem volt egyetlen fillérnyi helyecske sem, melyet föl ne tépett volna az oltótű” (KOSZTOLÁNYI 1919; 1109). Ebben az értelmezésben Csáth tehát vértanú és mártír, aki önmagát áldozta fel az áhított megismerés érdekében, s ez a megismerés, az élet optimalizálása (Z. VARGA 2014; 71) elkerülhetetlen áldozatot követel: épp az élet elvesztésével jár. A Csáth által a híres-hírhedt morfinista naplókban feljegyzett, precízen megadott kábítószerfogyasztás ily módon válik (profán) eszközzé a szentté avatott élet-hajszolás következtében lefolyt passió dokumentálásában. Azonban meglepőnek tűnhet „szentté” avatni egy olyan életutat, melynek a bizonyos értelemben vett romlottság az alapvető ismérve, hiszen Csáth életét a kábítószer-függőség, illetve a tabusértő, botrányokkal teli, kicsapongó szexuális életről való beszéd kíséri, középpontjában tehát egy negatív tulajdonság- és eseménykomplexum áll. Kézenfekvő lenne tehát e történetet egy olyan, alapvetően romantikus narratíva felől megközelíteni, amiben egy fausti alku rajzolódik ki, mely archetipikus narratív sémának központi kérdése, hogy a gyors és biztos sikerért és élvezetért feláldozzuk-e a morális integritásunkat. A morfinizmus ebben az értelmezésben ugyanis egyfajta szerződés-kötés az ördöggel, amely előírászerűen teljes katasztrófához és biztos bukáshoz vezet.

Tolnainál Csáth alakja heroikussá válik, az alapvetően szakrális elemek azonban újra és újra lefokozó részekkel keverednek, a kultikus beszédmód elemei demitizáló elemekkel párosulnak, mint például a Csáthot angyalként leíró sorokban, ahol az összekötött angyalszár-

nyak kórházi kényszerzubonyhoz hasonlítanak: „durván rám terték szárnyaim / és összekötötték őket hátul / mint mocskos boldzubbony lebenyeit / összekötötték hátul szárnyaim” (TOLNAI 1992; 71). Ahogyan arra Utasi Csilla is rámutat, a krisztusi és csáthi élettörténet közti alapvető párhuzam, hogy amiképpen Krisztus, úgy Csáth is nemet mond az életre, s önként vállalt szenvedése állomásait a krisztusi kereszthalálhoz kapcsolható jelek kísérik (UTASI 1996; 66–67). Visszatérő elem Tolnai Csáth-verseiben például a szögmotívum: „gyakran megesis velem lefékezek / egy-egy vaskereskedés előtt / bemegek és kérek szépen fél kiló szöget” (TOLNAI 1992; 85); „egy szög / egy szög volt fönn / szétnyomott légynek véltem a tükörben / jóllehet hallottam ahogy verik / éreztem a kalapácsvas ízét” (TOLNAI 1992; 46). Az elkerülhetetlen vég ugyanakkor nem jelent teljes megsemmisülést és lezárást, e szöveghelyeket olvasva pedig könnyen a krisztusi feltámadásra asszociálhatunk: „ha kiáznak megdöbbenve tapasztalják nem dögszag / mósuszillat terjeng kotoré-komból” (TOLNAI 1992; 83); „félretolják az éjjeliszekrény / súlyos márványfedelét / ha veszteg maradok a kacsá mellett / most szépen feltámadhatok” (TOLNAI 1992; 58).⁴

Ha Csáth élettörténete és annak tragikus végkifejlete a krisztusi szenvedéssel hozható párhuzamba, akkor az erről tudósító szövegek – azaz a csáthi életút referenciális szövegei, elsősorban a naplók – ennek a narratívának a hírvivőiként, kinyilatkoztatásaiként értelmezendők. Persze Tolnai megoldása, a Krisztus-kép Csáthra történő rávetítése olyan kísérlet, mely bár felfedi az azonosságokat, az áldozatvállalás önkéntes gesztusát, de elkerülhetetlenül rámutat Csáth életének korántsem feddhetetlen, visszás momentumaira is. Minden szentként ábrázolt mozzanat mögött ott rejtőzik a mélyen emberi, esendő, a romlott, dekadens ember képe. Az *árvacsáth* által bemutatott szenvedéstörténetet tehát egyaránt jellemzi a szakralizálás és a profanizálás, s Csáth pokoljárása és elkárhozása, valamint a krisztusi kereszthalál látszólag összeegyeztethetetlen narratívájában az önként vállalt

⁴ A feltámadás ugyanakkor nem kizárólag a krisztusi párhuzamra utalhat, hiszen azt egyfajta „továbbélés-ként” is értelmezhetjük, mely pedig igen élénken foglalkoztatta Csáthot magát is: ebből fakadóan kérte meg Kosztolányit, hogy írja meg életének történetét a *Mostoha* című regényben. Az *árvacsáth* megírása mint emlékéllítási gesztus bizonyos szempontból e soha be nem fejezett regény funkcióját is betöltheti, mint ahogyan arra Szajbély Mihály is rámutat (SZAJBÉLY 2018; 86).

gyötrellem és szenvedés a közös nevező. Így a pokoljáró és megváltó entitás végső soron mégsem zárja ki egymást, az elátkozott, tragikus életű író és a krisztusi szenvedés koncepciójának párhuzama a negatív pozitívba való átfordulásának folyamatában ragadható meg, mely a destruktív életvitelt heroizmusként feltüntetve a szenvedéstörténetet üdvörténetté alakítja át.⁵ Egy alapvetően botrányos és normasértő életvitelű szerző mintegy vallásos tisztelettel való felruházásának problémájában a modernség művészkultuszának nyomait vélhetjük felfedezni, melyben „a művész extremitásokat, titkos mikrovilágokat, túlfinomult vagy éppen durván alantas érzékleteket él át, hogy hírt adhasson róluk; merész gondolatjátékokba bocsátkozik, tabukat dönt, hogy az emberi természet eddig elzárt tartományait megmutathassa” (KAPPANYOS 2018). E művészképbe Csáth alakja tökéletesen beleillik; így az *árvacsáth* a modernség művészetét részvétellel, sőt felmagasztosítva ábrázolja. Csáth a kicsapongó életet élő, deviáns alkotó, akinek esendősége felé Tolnai kötete megértéssel fordul: úgy látja és láttatja Csáthot, hogy nem próbálja felmenteni hőseit, ezt a társadalom számára nem elfogadható életre berendezkedett, hanem a megismerést hajszólo, a lét kifogyhatatlan örömeit megtapasztalni akaró, épp ezért az elkerülhetetlen pusztulást is vállaló, normaszegő figurát. Ezzel a megoldással, az irodalmi hagyományok felé forduló gesztussal, Csáth alakjának szimbólummá emelésével, mindezzel együtt pedig a kultikus beszédmódot az esendő és élvezeteket hajszólo ember képének összemosisásával a költő olyan sajátos folyamatot és diskurzust generál, melyhez a kötet megjelenése óta számos más alkotás is csatlakozott az elmúlt évek során.

Irodalom

DÁVIDHÁZI Péter (1989): *„Isten másodszülöttje”: A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*. Gondolat, Budapest

KAPPANYOS András (2018): *A modernség változatai: koncepciótanulmány az új magyar irodalomtörténeti kézikönyvhöz*, kézirat.

KOSZTOLÁNYI Dezső (1919): Csáth Géza betegségről és haláláról. In *Nyugat*, 1919/16–17., 1109.

⁵ Hasonló a képlet, mint József Attila kultuszának esetében: Tverdota György hívja fel a figyelmet arra a folyamatra, amely során a lázadó költő képe fokozatos változáson ment végbe a köztudatban, ennek köszönhetően pedig az öngyilkosságról mint egyfajta önfeláldozásról adtak hírt a korabeli tudósításokban (TVERDOTA 1998; 98).

- LADÁNYI István (2016): A semmit mondás változatai és jelentései Tolnai Ottó árvacsáth verseiben. In *Iskolakultúra*, 2016/11., 82–87.
- SZAJBÉLY Mihály (2018): Ahogyan Tolnai interpretál: Csáth és árvacsáth. In *Tempevölgy*, 2018/1., 79–87.
- TAKÁTS József (2003): A kultusz kutatás és az új elméletek. In TAKÁTS József (szerk.): *Az irodalmi kultusz kutatás kézikönyve*. Kijárat, Budapest, 289–299.
- THOMKA Beáta (1994): *Tolnai Ottó*. Tegnap és Ma, Kortárs magyar írók. Kalligram, Pozsony
- TOLNAI Ottó (1992): *árvacsáth*. Orpheusz–Forum, Budapest–Újvidék
- TVERDOTA György (1998): *A komor föltámadás titka. A József Attila-kultusz születése*. Pannonica, Budapest
- UTASI Csilla (1996): A pokol pannon tengere. Tolnai Ottó árvacsáth című versciklusáról. In *Tiszatáj*, 1996/4., 62–67.
- Z. VARGA Zoltán (2014): Az írói véna. Csáth Géza 1912–1913-as naplójegyzeteiről. In Z. VARGA Zoltán: *Önéletrajzi töredék, talált szöveg*. Opus Irodalomelméleti tanulmányok – Új sorozat, 14. Balassi, Budapest, 46–76.